

УДК 392.3:796.011.3

СІМЕЙНА ДЕПРИВАЦІЯ ЯК НЕГАТИВНИЙ ЧИННИК РОЗВИТКУ ТА СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ВИХОВАНЦІВ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ СПОРТИВНОГО ПРОФІЛЮ

Вайнола Р. Х., Красницька О. В.

У статті здійснено теоретико-методичний аналіз проблеми сімейної депривації вихованців інтернатних закладів спортивного профілю, визначено та розкрито її особливості, охарактеризовано специфіку діяльності інтернатних закладів спортивного профілю.

Ключові слова: сімейна депривація, інтернатні заклади спортивного профілю, вихованці інтернатних закладів спортивного профілю.

В статье осуществлен теоретико-методический анализ проблемы семейной депривации воспитанников интернатных заведений спортивного профиля, определены и раскрыты ее особенности, охарактеризована специфика деятельности интернатных заведений спортивного профиля.

Ключевые слова: семейная депривация, интернатные заведения спортивного профиля, воспитанники интернатных заведений спортивного профиля.

This article offers a theoretical and methodological analysis of the problem of family deprivation in students of sports boarding schools, defines and reveals its peculiarities, characterizes specific features of the work of sports boarding schools.

Key words: family deprivation, sports boarding schools, students of sports boarding schools.

З давніх-давен сім'я в житті людини та суспільства відіграла важливу роль. Вона є основним соціальним інститутом, у якому виховується особистість. Сім'я для кожної людини – невичерпне джерело любові, відданості і підтримки, де закладаються основи моральності, духовності і толерантності. Саме сім'я визнається основним носієм культурних еталонів, успадкованих з покоління в покоління, а також необхідною умовою розвитку та становлення особистості.

Необхідність сімейного оточення для гармонійного розвитку дитини, вплив сімейних форм виховання на соціалізацію та особистісне становлення відзначали видатні педагоги – М. Драгоманов, Я. Корчак, П. Лесгафт, О. Макаренко, В. Сухомлинський, К. Ушинський. Саме у сім'ї започатковуються світогляд, морально-естетичні ідеали і смаки, норми поведінки, трудові навички, ціннісні орієнтації дитини, тобто те, що згодом становитиме її сутність як особистості.

Російська вчена Ю. Ніколаєва у своїх дослідженнях підтверджує, що саме сімейні умови виховання значною мірою визначають життєвий шлях дитини, оскільки сім'я є виховним посередником між дитиною і суспільством, і дитині у процесі виховання сім'я надає певну модель соціальних відносин [7, с. 28–32].

Сімейна депривація виникає в результаті нестачі міжособистісних взаємин на рівні "батьки – діти", наслідком чого є дефіцит спілкування, відсутність необхідного піклування про дитину з боку батьків [3, с. 20]. Відсутність у дитини життєво необхідних контактів з батьками призводить до неможливості засвоєння досвіду сімейного життя, рольових установок спілкування в родині. Тож сімейна депривація є негативним чинником розвитку та становлення особистості дитини, тому є однією з найбільш актуальних проблем даного часу.

Різноманітні аспекти сімейної депривації у своїх дослідженнях розглядали О. Девятова, О. Золотарьова, Г. Лялюк, О. Максименко, А. Полянничко, А. Рубченко, О. Соловйова та ін. Проте нині залишилась недостатньо дослідженою проблема сімейної депривації в спеціальних інтернатних закладах, якими, наприклад, є інтернатні заклади спортивного профілю.

Метою даної статті є здійснення теоретико-методичного аналізу проблеми сімейної депривації вихованців інтернатних закладів спортивного профілю,

визначення та розкриття її особливостей; обґрунтування специфіки діяльності інтернатних закладів спортивного профілю.

У процесі дослідження нами було визначено, що інтернатні заклади спортивного профілю є загальноосвітніми навчальними закладами, у яких діти проходять підготовку з певного виду спорту та отримують відповідну освіту, поєднуючи при цьому навчально-виховну і спортивно-тренувальну діяльність.

До інтернатних закладів спортивного профілю приймають дітей з 7 або 8 класу, тобто 12–13 років. Таким чином, ще в підлітковому віці діти стають на поріг самостійного життя.

Підлітковий вік є критичним періодом у житті людини, оскільки він характеризується різкими і якісними змінами, що зачіпають усі сторони розвитку. У дітей з'являється відчуття дорослості, прагнення до спілкування з однолітками, бажання самоствердження; змінюються інтереси, ставлення до пізнавальної та навчальної діяльності. Також відмічається мінливість настрою, підвищена емоційна чутливість, зростання тривожності, пов'язаної з самооцінкою, підвищення агресивності і конфліктності [7, с. 41].

Український дослідник Я. Гошовський, працюючи з дітьми підліткового віку шкіл-інтернатів, говорить, що в результаті депривації сімейної взаємодії у них згодом проявляються наступні риси: недостатній рівень самоусвідомлення, нестабільність і несформованість самосвідомості, які виражаються в конформності поведінки, відсутності самоповаги, без якої неможливе формування повноцінної Я-концепції. Прийняття рішень, а також поведінка підлітка значною мірою залежить від групових норм, оцінок і цінностей [3, с. 26].

Отже, для успішного подолання вікової кризи підліткового віку вихованцям інтернатних закладів необхідна підтримка сім'ї, батьківська увага і турбота, теплі й довірливі емоційні відносини з найближчими людьми.

Таким чином, ми визначили першу групу особливостей сімейної депривації вихованців інтернатних закладів спортивного профілю, що впливають із вікових закономірностей розвитку дітей. До них належать: мінливість настрою; емоційна нестабільність; підвищений рівень тривоги, пов'язаний із самооцінкою; підвищений рівень конфліктності.

Аналізуючи дослідження українських вчених С. Стадник і О. Чигиріна, які вивчали різноманітні аспекти діяльності спеціалізованих навчальних закладів спортивного профілю, ми визначили другу групу особливостей сімейної депривації вихованців інтернатних закладів спортивного профілю, а саме особливості середовища інтернатного закладу спортивного профілю.

В інтернатних закладах спортивного профілю встановлений чіткий розпорядок дня, до якого входять два тренувальні заняття на день, навчальні заняття, ввечері вихованці мають кілька годин на самопідготовку [8, с. 103]. Оскільки весь день суворо регламентований у закладах, вільний час вихованців зведено до мінімуму, й вони його найчастіше використовують для відновлення сил після тренувань [10, с. 85].

Таким чином, слід зазначити, що вихованці інтернатних закладів спортивного профілю мають поєднувати напружену спортивно-тренувальну діяльність з успішним засвоєнням навчальної програми, а також брати участь у культурно-виховній роботі.

Отже, до особливостей середовища інтернатного закладу спортивного профілю належать жорстка регламентація розпорядку дня; зведення вільного часу до мінімуму; поєднання навчального, спортивного і виховного видів роботи.

Вступ дитини до школи-інтернату, збігаючись у часі з віковою кризою розвитку, є переломним моментом її соціалізації і серйозним випробуванням адаптаційних можливостей. Одні діти це випробування витримують цілком успішно, а для інших нова соціальна ситуація розвитку стає ситуацією ризику. Отже, важливого значення набувають особливості адаптації дітей до умов інтернатного закладу спортивного профілю.

По-перше, специфіка організації навчального процесу в інтернатних закладах спортивного профілю зумовлює необхідність цілодобового перебування дітей в закладі [10, с. 56].

По-друге, вихованці інтернатних закладів спортивного профілю мають свою сім'ю, тільки малий відсоток із них є дітьми-сиротами. Це говорить про те,

що до вступу в заклад діти живуть в умовах сімейного комфорту й затишку. Тому важливим зовнішнім фактором адаптації дітей до нових умов є різка зміна соціально-побутових умов [10, с. 90]. Діти мають адаптуватися до гуртожиткових умов проживання, за яких у кімнатах мешкає по декілька чоловік. Вихованці також мають самі слідувати за собою, дотримуватися правил гігієни, порядку в кімнаті тощо, що вимагає високого рівня самостійності.

У зв'язку з дворазовими спортивними тренуваннями, необхідністю поєднання спортивно-тренувального і навчально-виховного процесів, зведення вільного часу до мінімуму на вихованців інтернатних закладів спортивного профілю діють великі фізичні і психічні навантаження, які можуть викликати стресові ситуації. Як зазначає О. Чигирин, у юних спортсменів спостерігається недостатній розвиток саморегуляторних механізмів при виникненні стресових ситуацій [10, с. 88], а оскільки батьків поряд немає, діти не отримують необхідної порції емоційної підтримки, батьківської уваги та турботи.

Разом зі зміною умов проживання і навчання у вихованців інтернатних закладів спортивного профілю виникають нові соціальні зв'язки – "спортсмен – спортсмен", "спортсмен – команда", "спортсмен – педагоги" [10, с. 90]. Також у дітей з'являються нові товариші по кімнаті у гуртожитку, з якими потрібно встановлювати доброзичливі відносини і перш за все адаптуватися до великої кількості людей, з якими потрібно ділити одне і те ж місце проживання. Тобто вихованці інтернатних закладів спортивного профілю мають адаптуватися до появи нового кола спілкування.

Таким чином, ми визначили особливості адаптації дітей до умов інтернатного закладу, а саме: цілодобове перебування дітей у закладі; різка зміна соціально-побутових умов; високий рівень самостійності; великі фізичні і психічні навантаження; поява нового кола спілкування (товариші по кімнаті та команді, вчителі, вихователі, тренери).

Враховуючи спрямованість інтернатних закладів спортивного профілю на досягнення високих спортивних результатів вихованцями та поповнення національних збірних команд у поєднанні із здобуттям учнями відповідної освіти, ми вважали за необхідне охарактеризувати наступну групу особливостей сімейної депривації вихованців інтернатних закладів спортивного профілю, зумовлених специфікою організації навчально-виховного і спортивно-тренувального процесу в закладах.

Першим завданням педагогічного колективу інтернатного закладу спортивного профілю є формування у вихованців стійкого інтересу до спорту, тобто відповідних стимулів і мотивів. За дослідженнями С. Стадник, у вихованців закладів домінують такі мотиви: стати учасником Олімпійських ігор, стати майстром спорту міжнародного класу, добитися суспільного визнання і слави, самоствердитися у спорті. До менш значущих мотивів належать: підвищення рівня культури, отримання вищої освіти [8, с. 107–108]. Такі дані свідчать про головну спрямованість вихованців інтернатних закладів спортивного профілю на досягнення високого спортивного результату.

В інтернатних закладах спортивного профілю навчально-виховний процес протягом дня чергується зі спортивними тренуваннями, тому вихованці закладів мають швидко переключатися з розумової діяльності на фізичну, і навпаки. Внаслідок цього вивчення навчального матеріалу відбувається на фоні втоми, за чим слідує зниження якості його засвоєння [10, с. 85]. Тим паче однією з умов спортивної підготовки є від'їзд на навчально-тренувальні збори та постійна участь у змаганнях різного рівня [8, с. 46]. Відповідно це характеризує часту відсутність вихованців закладів на навчальних заняттях. С. Стадник у своїх дослідженнях підтвердила те, що їм доволі складно поєднувати навчальну і тренувальну діяльність [8, с. 96].

Отже, переважання таких мотивів вихованців інтернатних закладів спортивного профілю, як досягнення високого спортивного результату, частий від'їзд на навчально-тренувальні збори та змагання, недостатня кількість годин на виконання навчальних завдань призводить до нехтування навчальною діяльністю. А переважання так званої монодіяльності, а саме спортивно-тренувальної, обумовлює зміну системи цінностей вихованців закладів. Коло домінуючих

цінностей звужується, обмежуючись головним чином функціонально корисними якостями і здібностями, їх розвитком. Спортивно-тренувальна діяльність для вихованців інтернатних закладів стає тією сферою діяльності, в якій вони перш за все можуть реалізувати своє "Я". Це свідчить про звуження світоглядних позицій вихованців інтернатних закладів спортивного профілю.

Участь юних спортсменів у змаганнях викликає багатогранність емоцій, оскільки на них діє велика кількість різноманітних збиваючих факторів. Оскільки змагання завжди є важливою подією у житті спортсменів, а результат невідомий, у них з'являється стан тривоги [4, с. 59].

Таким чином, проаналізувавши спрямованість роботи інтернатних закладів спортивного профілю, ми визначили особливості, зумовлені специфікою організації навчально-виховного і спортивно-тренувального процесу в інтернатному закладі спортивного профілю, а саме: головна спрямованість на досягнення високого спортивного результату; частий від'їзд на навчально-тренувальні збори; постійна участь у змаганнях різного рівня; нехтування навчальною діяльністю; звуження світоглядних позицій; підвищений рівень тривоги, пов'язаний з участю в змаганнях.

Контингент вихованців інтернатних закладів спортивного профілю обумовлений специфікою підготовки спортсменів з різноманітних видів спорту. Кожен вид спорту має свої характерні особливості і пред'являє до вихованців певні вимоги. Тому ми вважали за необхідне серед особливостей сімейної депривації вихованців інтернатних закладів спортивного профілю виділити особливості впливу виду спорту та контингенту вихованців інтернатного закладу спортивного профілю.

По-перше, діти багатьма видами спорту (акробатикою, художньою і спортивною гімнастикою, плаванням, тенісом, фігурним катанням) починають займатися з ранніх років, а саме у віці 4–5 років, тобто ще в дошкільному віці [10]. Це свідчить про те, що з раннього віку діти багато часу проводять на тренуваннях та змаганнях і, відповідно, менше часу знаходяться у колі батьківської уваги та турботи, сімейного затишку.

По-друге, специфіка виду спорту, тобто індивідуальний чи командний вид спорту, яким займається вихованець закладу, накладає відбиток на можливості відвідування своєї сім'ї і проведенні з нею часу. Адже при заняттях командними видами спорту вільний час спортсмена залежить від розкладу тренувань команди, від'їзду команди на навчально-тренувальні збори, частоти змагань, де кожен спортсмен несе відповідальність за успішний виступ і досягнення результату командою. В індивідуальних видах спорту складається дещо інша ситуація, адже спортсмен сам несе відповідальність за свій результат. Якщо вихованець інтернатного закладу має можливість у домашніх умовах провести якісне тренування і з тренером у нього склалися довірливі стосунки, то допускається можливість частішого відвідування рідної домівки.

По-третє, рівень спортивних досягнень вихованців інтернатних закладів спортивного профілю, безперечно, впливає на побудову тренувального процесу, частоту занять, мотивацію спортсмена. Чим вищих результатів досягають юні спортсмени, тим більше уваги й часу вони приділяють тренувальним заняттям, плануючи свою майбутню спортивну кар'єру. Кожен вихованець інтернатного закладу спортивного профілю хоче стати учасником Олімпійських ігор [8, с. 107]. А отже, для юних спортсменів головною метою стає досягнення високого спортивного результату, і вони, приділяючи всю увагу тренуванням, не мають часу відвідати своїх рідних, навіть на свята, тому переважно спілкуються з ними дистанційно.

По-четверте, специфічними є взаємовідносини між вихованцями інтернатних закладів спортивного профілю. Одним із завдань педагогічного колективу закладу є формування і підтримка взаєморозуміння між ними [4]. Адже суперництво вихованців на спортивних аренах, настанови тренера перед змаганнями на агресію і ворожість можуть призвести до розвитку негативних особистісних якостей, які будуть сприяти конфліктності між дітьми. Російський вчений Є. Ільїн підкреслював наявність у спортсменів ефекту суперництва як змагальної реакції при спілкуванні з іншими людьми [4, с. 216].

Враховуючи характер взаємовідносин між вихованцями інтернатних закладів спортивного профілю, необхідно зазначити важливість підтримки у командах психологічного клімату. Сприятливий психологічний клімат передбачає емоційне налаштування команди, що пронизує всю систему діяльності й формується на підставі суб'єктивного задоволення характером міжособистісних стосунків спортсменів. Він сприяє не тільки максимальній реалізації потенціалу особистості в умовах змагань, її здібностей, таланту, але й несе в собі психопрофілактичні функції, оберігаючи психіку спортсменів від надмірних емоційних перевантажень у процесі тренувань і підготовки до змагань. Психологічний клімат виступає засобом формування психологічної стійкості як окремого спортсмена, так і команди в цілому [5].

Важливим фактором поведінки спортсмена є його агресивність, оскільки сам спорт вже за своєю суттю є агресивним, то спортсмени на змаганнях прагнуть зачепити прагнення інших до перемоги [4, с. 189]. Агресія використовується спортсменами як фактор впливу на суперника. Звичайно, агресивність на спортивній арені не обов'язково буде проявлятися у повсякденній поведінці спортсмена, але все ж таки на фоні емоційного збудження і запальності більше ймовірності прояву агресивності у поведінці [4, с. 190].

Таким чином, нами було виявлено наступні особливості впливу виду спорту та контингенту вихованців інтернатних закладів спортивного профілю, а саме: відірваність від сім'ї з ранніх років (при заняттях акробатикою, плаванням, художньою та спортивною гімнастикою, тенісом, фігурним катанням тощо); специфіка виду спорту (індивідуальний чи командний вид спорту); рівень спортивних досягнень вихованців інтернатних закладів спортивного профілю; взаємовідносини між спортсменами (здебільшого суперницькі); психологічний клімат у спортивній команді; прояв агресивності у поведінці вихованців інтернатних закладів спортивного профілю.

У контексті нашого соціально-педагогічного дослідження принциповим є положення про те, що обмеження дитячо-батьківської взаємодії негативно впливає на всі сфери життя дитини та її розвиток і становлення як особистості. Тому ми вважали за необхідне визначити особливості впливу на особистісний розвиток вихованців інтернатних закладів спортивного профілю.

Враховуючи специфіку інтернатних закладів спортивного профілю, організацію навчально-виховного і спортивно-тренувального процесу, вихованці змушені постійно перебувати в закладі або ж від'їжджати на навчально-тренувальні збори, змагання. Це свідчить про обмеження можливостей відвідувати свою сім'ю.

Специфічні умови проживання вихованців інтернатних закладів у гуртожитку, наявність значної кількості людей у кімнатах, необхідність суворого дотримання правил проживання спричиняє нестачу реального сімейного комфорту.

Вихованці інтернатних закладів спортивного профілю раніше жили у сім'ї, навчалися у загальноосвітніх школах чи ліцеях, відповідно, мали певне коло спілкування, друзів, знайомих. Вступивши до інтернатного закладу спортивного профілю, вони обмежили коло друзів, оскільки великі навчальні і тренувальні навантаження обумовлюють нестачу вільного часу, а відповідно, не дають можливості бачитися зі своїми товаришами. Тож у вихованців інтернатних закладів спортивного профілю спостерігається нестача спілкування з близькими друзями поза стінами інтернату.

Формування сімейних стосунків, зокрема типу "батьки – дитина", є необхідним компонентом особистісного становлення дитини, розвитку досвіду спілкування між людьми. Дитина відчуває потребу у спілкуванні з близьким дорослим як авторитетним носієм суспільного і морального досвіду та чекає від нього оцінки своїх думок, вчинків, особистісних якостей, намагається досягти взаєморозуміння і співчуття [1, с. 32]. Кожна дитина потребує участі значущого дорослого у своєму житті. Вона чекає участі батьків у своїх проблемах і труднощах, розраховує на їх підтримку, розуміння і любов [9, с. 206]. Відсутність родинно-сімейної опіки й тепла, партнерського й адекватного статусно-рольового спілкування в умовах інтернату негативно впливають на психоемоційні стани дітей, які загалом на тлі підвищеного рівня тривожності гостро й болісно переживають суб'єктивне почуття самотності, занедбаності і знехтуваності [2, с. 26].

Отже, відсутність безпосереднього контакту дитини з батьками, відсутність сімейного тепла й поради, режимні умови інтернатного закладу, нестача спілкування з близькими друзями поза стінами інтернату, незадоволення потреб у сімейній взаємодії, емоційному контакті, опіці та любові спричиняє відчуття самотності вихованцями інтернатних закладів спортивного профілю.

Для дітей сім'я служить первинною моделлю, яка сприяє створенню у них зразків чоловічих і жіночих якостей, форм поведінки, стилю сімейних відносин, дає можливість безпосереднього пізнання сімейно-побутових моделей поведінки, прав та обов'язків подружжя і батьків. Тобто особистісний батьківський приклад, моральний зразок поведінки батька й матері, інших членів сім'ї забезпечує ідентифікаційне засвоєння дитиною соціальних ролей [6, с. 29].

Сімейна депривація характеризується відсутністю чи ускладненням ідентифікації дитини з дорослим як носієм певних соціальних ролей [6, с. 30].

Сім'я є провідним фактором становлення дитини як майбутнього сім'янина. При побудові власної сім'ї дитина буде спиратися на батьківську модель сімейних взаємин. Саме тому виховання дитини у сім'ї відіграє незамінну роль у формуванні знань і навичок сімейного життя. Вихованці інтернатних закладів спортивного профілю мають обмежені можливості для формування знань і навичок сімейного життя, оскільки майже весь час проводять у закладі, на навчально-тренувальних зборах, змаганнях. У дітей, позбавлених умов сімейного виховання, спостерігається заміщення найголовнішого інституту розвитку і формування особистості дитини – сім'ї – "закритим" навчально-виховним закладом.

Таким чином, нами було визначено особливості впливу на особистість вихованців інтернатних закладів спортивного профілю, а саме: обмеження можливості відвідування сім'ї; нестача реального сімейного комфорту; нестача спілкування з близькими друзями поза стінами інтернатного закладу; відчуття самотності; обмеження можливості засвоєння сімейних ролей (батька, матері, чоловіка, дружини); нестача відповідних умов для формування знань і навичок сімейного життя.

Наше авторське визначення свідчить, що *сімейна депривація вихованців інтернатних закладів спортивного профілю – це обмеження можливостей дитячо-батьківської взаємодії, позбавлення умов сімейного виховання, що є необхідною умовою для повноцінного й повномірного розвитку дитини та формування всебічно розвиненої особистості, в результаті напруженого графіка тренувань і навчання, зведення вільного часу до мінімуму, високих психологічних та фізичних вимог до дитини для досягнення спортивного результату.*

Таким чином, досліджуючи проблему сімейної депривації вихованців інтернатних закладів спортивного профілю, ми визначили такі види її особливостей: особливості, що випливають із вікових закономірностей розвитку дітей; особливості середовища інтернатного закладу спортивного профілю; особливості адаптації дітей до умов інтернатного закладу спортивного профілю; особливості, зумовлені специфікою організації навчально-виховного і спортивно-тренувального процесу в інтернатному закладі спортивного профілю; особливості, обумовлені впливом виду спорту та характеристикою контингенту вихованців інтернатного закладу спортивного профілю; особливості впливу на особистісний розвиток вихованців інтернатного закладу спортивного профілю.

Література

1. Вихованці інтернатів про себе і своє життя / О. М. Балакірева, О. О. Яременко, Н. П. Дудар та ін. – К. : Український інститут соціальних досліджень, 2000. Кн. 1. – 2000. – 134 с.
2. Гошовський Я. О. Психолого-педагогічні основи ресоціалізації депривованих підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" / Гошовський Я. О. – К., 2009. – 43 с.
3. Гошовський Я. О. Становлення образу Я в підлітків школи-інтернату в умовах депривації батьківського впливу : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Гошовський Ярослав Олександрович. – К., 1995. – 177 с.
4. Ильин Е. П. Психология спорта / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2008. – 352 с.

5. Кенані Слім Бен Ріда. Індикатори психологічного клімату спортивної команди : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з фіз. вих. і сп. : спец. 24.00.01 "Олімпійський і професійний спорт" / С. Кенані. – К., 2005. – 20 с.
6. Лялюк Г. М. Психологічні особливості соціалізації підлітків в умовах родинної депривації : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Лялюк Галина Миколаївна. – Дрогобич, 2007. – 211 с.
7. Николаева Ю. В. Психологические факторы адаптации одаренных подростков в условиях школы-интерната : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.13 / Николаева Юлия Владимировна. – М., 2003. – 188 с.
8. Стадник С. А. Организационно-управленческие условия деятельности училищ физической культуры в Украине : дисс. ... канд. наук по физ. вос. и сп. : спец. 24.00.02 / Стадник Светлана Александровна. – К., 2012. – 334 с.
9. Целуйко В. М. Психология неблагополучной семьи : книга для педагогов и родителей / В. М. Целуйко. – М. : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 272 с.
10. Чигирин О. Г. Культурно-просвітня діяльність як засіб адаптації дітей в інтернатних закладах спортивного профілю : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.06 / Чигирин Олександр Григорович. – К., 2007. – 229 с.